

РОЛЬ РИБАЛЬСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Аналіз художніх текстів, які відображають українську рибальську культуру різних ареалів, дозволив заглибитись у семантичну структуру професіоналізмів, виділити найважливіші мотиваційні моделі постання назв, підтвердити історичну тяглість української рибальської лексики. Установлено, що родова назва **рибар** сягає щонайменше праслов'янської доби, а видові назви рибалок **щукар**, **юнар** укладаються в спільнослов'янський семантичний підтип 'назва того, хто живиться від тварини' словотвірної моделі «іменникова основа + -ар (-арь) = назва людини за професією». Важливими в художніх текстах є дієслівні назви, утворені від назв рибальських знарядь: **гачити** ← **гак**, **куканити** ← **кукан**, **клочити** ← **клок** тощо. Серед абстрактних іменників на позначення узагальнених назв риболовецьких дій продуктивний словотвірний тип із суфіксом -к(а): **лапівка**, **застівка**, **набірка** тощо.

Ключові слова: художній текст, рибальська лексика, діалектна назва, семантична структура, мотиваційна модель, етимон, хронологія.

Minyailo R. V. Role of Fishing Vocabulary in the Literary Texts. *A literary text as a scientific one is a valuable information source about fishing vocabulary. Based on the literary texts, which reflect the fishing culture of the different areas, it can be concluded that the Carpathian dialectism **rybar**, which was shown in the novel «Krynychar» by Myroslav Dochynets, functions as a hyperonym for the names of the fishermen of the definite fish breeds. In the novel «The Man in the Steppe» by Oles Honchar about the fisherman of the Low Sub Dnieper region we can find the name **shchukar** 'the pikes catcher', which belongs to the steppe sub-dialect. The fragment of the novel «On the Horse and under the Horse» by Anatoly Dimarov allows to delve into the semantic structure of the word **yunar** and make the conclusion that the integral seme will be 'the catcher of the nimble fish'. The Ukrainian names of the fishermen can be traced at least from the Proto-Slavonic era and the fishermen's names, which were mentioned in the literary texts, belong to the Common-Slavic semantic subtype of naming animal caretaker and consumer. In the story by Ivan Franko «How Yura Shykmaniuk went across the Cheremosh»: **lapaty** is said to be the oldest method of fishing in Hutsulshchyna. The affiliation of this name to the Slavonic vocabulary layer is confirmed by the lexical-semantic parallels in the languages of the territorially remote Slavic peoples. An important type of fishing vocabulary reflected in literary texts is verbal names derived from nouns designating fishing gear: **hachyty** ← **hak**, **kukanyty** ← **kukan**, **klochyty** ← **klok** etc. Consequently, literary texts are important as a source of research on fishing vocabulary. Artistic comprehension by the writer of fishing life allows us to delve into the semantic structure of professionalism, to highlight the most important motivational models of the development of these names, to see the historical continuity of fishing vocabulary, reaching the historical roots.*

Key words: literary text, fishing vocabulary, dialect name, semantical structure, motivational model, etymon, chronology.

Художні тексти поряд з науковими є цінним джерелом інформації про лексику різних галузей професійної діяльності. Упадає в око, що твори багатьох українських письменників ряснять рибальською лексикою. Віддаючи належне її стилістичній ролі, зосередимо увагу на важливості «рибальського складника» художніх текстів для лексико-семантичних та етимологічних студій.

Актуальність розвідки зумовлена потребою дослідити введені в канву художніх творів українські рибальські назви як хронологізовані й локалізовані

факти, що наближають нас до встановлення й уточнення значень етимонів і реконструкції архетипів.

Мета розвідки — дослідити художнє осмислення рибальської лексики в її локальному і хронологічному виявах.

Центральними в тематичній групі «Рибальство» є назви ловців риби. Відому майже всім сучасним слов'янським мовам назву *rybar (rybars)* 'ловець риби' утворено за допомогою суфікса *-ap (-арь)* — успадкованого з праіндоєвропейської мовної спільноти словотворчого форманта, яким активно послуговувалися в ранньопраслов'янську добу [17, с. 214]. Слово *rybar* зберігає карпатська група діалектів української мови. Усталеність цієї назви та її похідників у мовленні жителів Мукачівщини відтворює роман Мирослава Доциня «Криничар»: *Розпитав і бувалих рибарів про значене змією місце. Так, потверджували вони, це Дикий Брід, мертва для риболовлі царина, [дим з вербового пагілля] від пізньої рибарської ватри чи від казана кошикарів* [7, с. 25-26, 9]. Наведені уривки засвідчили в архаїчному закарпатському говорі назву ловця риби в межах словотвірної моделі «іменникова основа + *-ap (-арь)* = назва людини за професією».

Своєю чергою, спираючись на художні тексти про рибальський промисел інших ареалів, можна дійти висновку, що карпатський діалектизм *rybar* в українській мові виступає гіперонімом до назв ловців риби певної породи. Так, у новелі Олеся Гончара «Людина в степу» подибуємо властиву для степового говору назву *щукар* 'ловець щук': *Там, по сивих просторах закутки кригою вод, скільки зглянеш, всюди бовваніли людські постаті, де поодинокі, а де непорушними темними групами. То все були рибалки, завзяті щукарі, ентузіастичні підльодного лову* [5, с. 424]. Особливості щучого промислу на Нижній Наддніпрянщині засвідчено ще староукраїнськими писемними джерелами. Відомості про зимовий промисел щук як важливу частину господарства запорозьких козаків є в документах Коша Нової Запорозької Січі (1734-1775): «просил нас запорожской нисовой *щуки зимной просолоной* іс Коша», «постаратся купить іли собрать такой доброй і болшой *вялой щуки* в апріль мсць» [1, с. 539, 540]. Тобто взимку в козаків щуку купували ще просолоною, а навесні вже в'яленою, що відповідало можливостям зберігання риби.

В українській мові другої половини XIX сторіччя відомий лексикограф Ф. Піскунов зафіксував назву *юнарь* 'ловець миньків' (*юн* — те саме, що *миньок*) [15, с. 301]. Те, що в українських діалектах *минька* називають *юном*, ілюструє фрагмент повісті Анатолія Дімарова «На коні й під конем»: *Тут водяться довгі й вузькі, схожі на в'юнів, рибини, що ми їх називаєм минками. Тільки в'юни темніші, а минки світліші і набагато менші: завтовшки з олівець. Ми їх ловимо довгими палицями, розщепленими на кінці. Приловчися, поцілиш в'юнку рибину та й витягнеш із води* [6, с. 101]. Наведений опис дозволяє заглибитись в семантичну структуру слова *юнарь* і дійти висновку, що інтегральною семою в ній буде 'ловець в'юнкої риби'.

В історичній тяглоті промислу в'юнів переконають і праці етнографів. О. Воропай у відомій праці «Звичаї нашого народу» репрезентував розповідь дітей Полісся про особливості ловлення в'юнів руками: *Як вода висохне*

у невеличких болотах, то в'юни зариваються в болото й там живуть. Хіба що земля висохне так, що аж потріскає, то тільки тоді вони пропадають, а то живуть довго. Як піти, де болото підсихає, то там є густо дірочок, нірок, – це в'юни зариваються в землю. Там копаємо паличками й викопуємо в'юнів із нірок [3, с. 72]. С. Сіренко, дослідивши рибальську господарську культуру Ратнівського району Волинської області, серед способів ловлення риби руками зафіксував такий: *Ус. Самари на болоті, що пересохло, з нір руками витягували в'юнів або, закривши отвір (перекриваючи доступ кисню), чекали, поки риба сама з'явиться з нори* [13: 98].

Давність рибальської господарської культури на Поліссі підтверджують археологи. Дослідники юхнівської культури ранньої залізної доби (VI – II ст. до н. е.) дійшли висновку про доволі високий рівень розвитку в тодішнього населення середньої течії Десни промислового риболовства, спричиненого, на думку вчених, зручними географічними умовами Деснянського регіону [10, с. 146-147].

Ураховуючи інші типологічно подібні до *юнар* давні (про що свідчать відповідники у верхньолужицькій, чеській, словенській, сербській мовах) назви, пор.: *бджоляр* (вл. *pčolar*, чес. *včelař*, слн. *čebelar*, серб. *пчелар*), *вічар* (вл. *wowčer*, чес. *ovčář*, слн. *ovčar*; серб. *овчар*), *козар* (вл. *kožar*, чес. *kozař*, слн. *kožar*, серб. *козар*), *коңяр* (вл. *konjer*, чех. *koňář*, слн. *konjar*, серб. *коңар*) [21, с. 20, 42, 122, 124], у словотвірній моделі «іменникова основа + -ар (-арь) = назва людини за професією» виділяємо семантичний підтип «основа іменника-назви тварини + -ар = назва того, хто живиться від тварини». Сюди ж додамо приклади Я. Закревської з архаїчного гуцульського говору: *бараняр, коровар, воловар, гусар* [17, с. 215]. Може здатися, що рибальський промысел відрізняється від пастухування, птахівництва і бджільництва. Проте кінцева мета всіх цих промыслів – отримати продукти харчування: молоко, мед, яйця тощо. М'ясо ж як продукт харчування можна здобути як полюванням і рибаленням (промислами привласнювального типу), так і розведенням худоби, птахів, риби (господарствами відтворювального типу).

Зважаючи на давність розглянутого семантичного підтипу з формантом *-ар (-арь)*, а також на той факт, що риболовлення руками один із найдавніших способів добування риби, так само давньою може бути й назва ловця в'юнів *юнар*.

Отже, українські назви ловців риби мають тяглість щонайменше з праслов'янської доби, а засвідчені в художніх текстах видові назви рибалок укладаються в спільнослов'янський семантичний підтип найменувань тих, хто живиться від тварин. До того ж риболовлення (поруч із полюванням на тварин і збиранням рослин та грибів) виникло раніше за господарства відтворювального типу.

Важливими в тематичній групі «Рибальство» є назви способів рибалення, серед яких виділяються найдавніші. Так, закони логіки, узгоджуючись зі законами об'єктивного світу, дозволяють стверджувати, що до створення людиною наприкінці палеоліту (≈ 14 тис. років тому) гостроконечників для

полювання й рибальства [9, с. 17] рибу ловили руками. Про цей найдавніший спосіб добування риби на Гуцульщині (поруч із биттям риби остями) йдеться в оповіданні Івана Франка «Як Юра Шикманюк брив Черемош» (цитую за виданням 1923 року – Р. М.): ... *Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили кльоци, а що було решта, то вилапали Гуцули* [19, с. 52]. Належність цієї назви до праслов'янського шару лексики підтверджують лексико-семантичні паралелі в мовах територіально віддалених слов'янських народів: *лапату* – вл. *lapac*, чес. *lapati*, слн. *lapati*, серб. *lanuti* [21, с. 117].

До одного зі словом *лапату* словотвірного гнізда належить і зафіксована в буковинських говірках назва *лапівка* 'ловлення риби руками' [14, с. 252]. У діалектах української мови серед абстрактних іменників на позначення опредметненої дії словотвірний тип із суфіксом *-к(а)* (та його аломорфами) відзначається продуктивністю, зокрема й тематична група абстрактних назв на позначення відповідного промислового процесу (у тому числі зі сфери рибальства). Наведемо приклади з відомого давніми рибальськими традиціями українського Подунав'я: *сólка* 'процес соління риби', *вигребка* 'гребіння веслами під час рибальства', *набóрка* 'складання невода в човен перед виїздом на рибальство' [16, с. 182, 38, 131] тощо. В оповіданні «Син приїхав» Григорій Тютюнник детально описав, як у другій половині ХХ сторіччя селяни Опішнянського р-ну на Полтавщині ловили рибу кімлею. У цьому описові письменник теж ужив рибальський професіоналізм зі значенням загальної процесовості: *За першою заставкою попалася в кімлю щука, зелена й прудка* [18, с. 184] ← *заставити [кімлю]*.

Із часом такі назви на позначення опредметненої дії можуть стати частиною стійких словосполук сфери рибальства, які відображають важливі для певного регіону виробничі процеси. У синтагматичній зв'язаності подібних висловів віддієслівний похідник підпорядковується іншому дієслову, яке лише деталізує загальне значення: *ходіти на лапівку* 'займатися ловленням риби руками' в буковинських говірках [14, с. 252], *брáть в перебóрку* 'стелити мокрий невід на березі для сушіння після рибальства', *брáть на розпáшку* 'витагувати невід з води руками, коли *споди* не занурені у воду' в українських південнобессарабських говірках [16, с. 149, 173] тощо. Із прикладів бачимо, що значення назв зі суфіксом *-к(а)* є головним у семантичній структурі стійких словосполук-ареалізмів.

Важливим типом рибальської лексики, відображеної в художніх текстах, є дієслівні назви, утворені від іменників на позначення рибальських знарядь. У повісті «Бригантина» Олесь Гончар вустами героя твору відтворив рибальську примовку, у якій вжито народний дієслівний термін *гáчити* 'ловити рибу гаком': *Зухвальська посмішка вб'ік, і відповідь ухильна, приправлена рибальським жартом: – Гачив, гачив – по тижню й Дніпра не бачив...* [4, с. 6]. Припускаємо етимонний зв'язок стійких словосполук *гачити рибу* і *вудити рибу* ще від праоснови. Етимологи не виключають, що псл. *qda – первісно особливий спосіб із зазубреним вістря для биття риби, потім цю назву перенесли і на рибальський гачок [8, с. 1, 437]. Пов'язаний зі словом *гак*

і рибальський професіоналізм в українських говірках Одещини *закукánити* ‘надіти пійману рибу на *кукан*, тобто на тонку вірвовочку з двома тоненькими паличками на кінцях’ [12, с. 34], оскільки назву *кукán* етимологи виводять з псл. кука ‘гак’ [8, с. III, 127].

В оповіданні Юрія Логвина «Велика риба» зображено літо 1962 року зі звичайного життя мешканців Подніпров’я – присілку Бесарабія біля Канева. Автор детально описав, як готувався, а потім ловив сома досвідчений місцевий рибалка. В оповіданні бачимо дієслівний термін *клочити*, утворений від назви *клок* ‘рибальське знаряддя для приваблювання сома’: *І думав [дід Іван], якби ото його взяти сома. Тільки не знав, біля якого стояка зруйнованого мосту клочити, Не було лише клочила. <...> Отож старий взяв товсту криву липову гілку. І на її товстому кінці вирізав ніби копито лошати. Вдарив тую копितцем-клочилом по воді у діжці. Вийшло гучне: «Клок-клок, клок-клок-куок!..» Чи то ніби жаба кумкає – улюблена здобич сома. Чи то ніби качка кряче* [11, с. 5, 6].

Остап Вишня (Павло Губенко) в усмішці ««Рибка плаває по дну»» (1925 р.) описав різноманітні способи рибалення на Пслі, зокрема як у селі Мануйлівка на Полтавщині ловлять рибу за допомогою *хрокала*: *Напинається через річку сітка, а рибалки заїздять човнами з «хрокалами» в руках, «хрокають» – наганяють рибу... «Хрокало» – це дерев’яна така штука, всередині видовбана ну як ото глечик, чи що, і надіта на довгу палицю. Як шугнеш тим «хрокалом у воду» – так згук такий полукається:*

– *Х-р-ро!*

Риба того згуку страшно боїться і мчить прямо на сітку [2, с. 60].

Так само утворено говіркові назви *чакúшить* ‘бити по голові (найчастіше стосовно риби)’ ← *чакúшка* ‘прилад, яким б’ють велику рибу по голові, коли втягають її в човен’ [16, с. 207], *кукульванить (рибу)* ← *кукульван* ‘отруйна рослина’ [20, с. 226].

Отже, художні тексти важливі як джерело досліджування рибальської лексики. Художнє осмислення письменником рибальського буття дозволяє заглибитись у семантичну структуру професіоналізмів, виділити найважливіші мотиваційні моделі постання цих назв, підтвердити історичну тяглість рибальської лексики, сягнувши праоснов.

Перспективним видається подальше досліджування художнього осмислення рибальської лексики у творах українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Архів** Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. ; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Т. 4 / Упоряд.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. К., 2006. 888 с. (Серія «Джерела з історії українського козацтва»).
2. **Вишня Остап** (Губенко П.М.). Усмішки. К.: Дніпро, 2001. 350 с.
3. **Воропай Олекса**. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 2. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. 289 с.
4. **Гончар О. Т.** Бригантина: Повесть. К.: Веселка, 1981. 271 с. (Бібл. сер.).
5. **Гончар О. Т.** Твори в п’яти томах. Т. 5. К.: Дніпро, 1967. 482 с.
6. **Дімаров А. А.** На коні й під конем: Повесть. Х.: Фоліо, 2009. 319 с.

(Укр. літ.). 7. **Дочинець Мирослав**. Криничар. Горянин: романи. Мукачєво: Карпатська вежа, 2014. 610 с. 8. **Етимологічний** словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6. 9. **Історія** світової та української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В.А. Греченко, І.В. Чорний, В.А. Кушнерук, В.А. Режко. К.: Літера ЛТД, 2006. 480 с. 10. **Каравайко Д. В.**, Горбаненко С. А. Господарство носіїв юхнівської культури. К.: Наук. думка, 2012. 304 с. 11. **Логвин Юрій**. Велика риба: оповідання. К.: Ярославів Вал, 2012. 24 с. 12. **Москаленко А. А.** Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса: ОДПІ ім. К. Д. Ушинського, 1958. 78 с. 13. **Сіренко Сергій**. Рибальська господарська культура українсько-білоруського порубіжжя: за матеріалами Ратнівського району Волинської області. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 6. С. 94–99. 14. **Словник** буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с. 15. **Словни** кь живої народнеї, письменної і актової мови руськихь югівщань Російської і Австрійсько-Венгерської cesарії / Сост. Фортунать Пискуновъ. Изд. второе, испр. и знач. пополн. К.: Типографія Е.Я. Федорова, 1882. 304 с. 16. **Словник** українських говорів Одещини / Уклад. О.І. Бондар та ін. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. 224 с. 17. **Таранець В. Г.** Трипільський субстрат: походження давньоевропейських мов: Монографія. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. 276 с. 18. **Тютюнник Г. М.** Твори. Книга І: Оповідання / Упоряд. А. Шевченко. Передм. О. Гончара. К.: Молодь, 1984. 328 с. 19. **Франко І.** Як Юра Шикманюк брив Черемош. Терен у носі: Перше книжкове видання. Львів-Київ, 1923: 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. 88 с. 20. **Чабаненко В. А.** Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. Запоріжжя, 1992. Т. 2. 372 с. 21. **Юшук І. П.** Словник української мови VI століття. К.: Київський міжнародний університет, 2017. 352 с.

Міняйло Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

tel: +380505358442
E-mail: roman298@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9392-594X

Minyailo Roman Viktorovych – Ph.D in Philology, Associate Professor, Doctoral Student, Department of the Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.